

Andrzej Zakrzewski

Prawa litewskiego lepszość i większa z zdrową polityką stosowność

U schyłku I Rzeczypospolitej wybitny pisarz prawniczy Teodor Ostrowski¹ stwierdził: „w wielu artykułach prawodactwo koronne nie dorównywa doskonałości litewskiego: w tym lepszość jego i większa z zdrową polityką stosowność widocznie okazuje się”². Podał też niejednokrotnie przykłady rzeczywistej lub rzekomej doskonałości tego ostatniego. Podniósł więc, że na Litwie w sądzie grodzkim sądzi trzech sędziów, w Koronie zaś tylko jeden³. Wskazał, że to prawo – a nie, jak w Koronie, zwyczaj – reguluje zasady rękojmi w sprawach karnych⁴. Stwierdził, że Statut chroni również lasy wspólne, „o których Prawa Koronne zamilczają”⁵. Zauważył też, że, jeśli chodzi o pojedynki: „Prawa zaś litewskie dokładniej te opisując kary [...]”⁶. Przykłady z różnych dziedzin prawa można mnożyć⁷. Udowadnianie, że poszczególne instytucje prawa litewskiego funkcjonowały lepiej niż koronnego nie byłoby – przy obecnym stanie badań – możliwe. Zawierzyć więc należy T. Ostrowskiemu, obserwującemu praktykę z bliska. Rodzi się natomiast pytanie: czy rzeczywiście, i pod jakim względem, prawo Wielkiego Księstwa przewyższało koronne? Warto próbować odpowiedzi na to pytanie, w epoce obowiązywania III Statutu, od ostatniej dekady XVI stulecia.

231

¹ Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1956.

² *Prawo kryminalne angielskie przez Wilhelma Blakstona zebrane a przez x. T. Ostrowskiego S.P. wytłumaczone i uwagami do prawa polskiego stosownemi pomnożone*, t. I, Warszawa 1786, s. 295–296, por. Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802)...*, s. 204.

³ *Prawo kryminalne angielskie*, t. II, Warszawa 1786, s. 103–104, por. Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802)...*, s. 181.

⁴ *Prawo kryminalne angielskie*, t. II, s. 67.

⁵ T. Ostrowski, *Prawo cywilne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1784, s. 91.

⁶ Tamże, s. 321.

⁷ Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802)...*, s. 204, wskazuje, że niemalą część dzieła Ostrowskiego zajmują właśnie ustępy poświęcone instytucjom litewskim.

Litwa istotnie górowała nad Koroną posiadaniem własnego systemu prawa stanowionego. Wszystkie trzy Statuty stwierdzały – i to zawsze w pierwszym artykule pierwszego rozdziału – że stanowią one prawo *pospolite* – powszechnie obowiązujące w państwie. Deklaracja taka – wprawdzie znacznie wyprzedzała swoją epokę – jednak wyrażała pewną tendencję. Istniały bowiem w Wielkim Księstwie, jak w całej ówczesnej Europie, inne systemy prawne: prawo niemieckie czy prawo obowiązujące ludność poddańczą, nie zapominając też o prawach Karaimów, Tatarów, Szkotów czy – zdecydowanie od nich liczniejszych – Żydów. Państwo je szanowało, stąd w 1533 r. Zygmunt I gwarantował Żydom, że nowo wydany Statut nie narusza ich praw, lecz je potwierdza⁸. Państwo było jednak zbyt słabe, aby przewyciężyć prawne partykularyzmy. Dlatego Statuty nie stały się jedynym źródłem prawa.

Statut miał odgrywać rolę nadrzędną i ją – do pewnego momentu – spełniał. W III Statucie gospodar obiecywał bowiem: „przywilejów, tak w pospolitości, jako i każdemu z osobna, nie mamy i nie będziemy móc dawać przeciw temu Statutu i Artykułów w nim opisanych” (art. 5, rozdz. III)⁹. Starosta żmudzki Jan Mikołaj Chodkiewicz pouczał w 1774 r. sejmik mozyrski: „wszelkie lauda nad prawa przepisy napisane trzymać nie mają”¹⁰. Ale wówczas zastrzeżenie to nie dotyczyło już konstytucji, uzupełniających kodeksowe postanowienia.

Litwini uznawali Statut za dzieło całkiem udane. Jednak stosunkowo szybko zaczęli domagać się jego korektury, poprawy pewnych szczegółów. Szlachta trocka domagała się w 1607 r. przekazania poprawionego Statutu „w Powiaty” oraz wybrania deputatów powiatowych „na przejrzanie i zrewidowanie” tej poprawy¹¹. W 1613 r. sejmik upicki w swej instrukcji stwierdzał: „*correctura* praw [...] barzo potrzebne być baczemy”¹². Sejmik trocki w 1634 r. domagał się od posłów: „*de correctura iurium* uczynić mają *instantio*”¹³. W 1672 r. szlachta grodzieńska chciała by, w wypadku tworzenia sądów konfederackich, tworzyć sądy apelacyjne w Wilnie i Grodnie, bo

232

⁸ *Lietuvos Metrika Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2002, s. 159.

⁹ Też: H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 56. Zauważa to także T. I. Doñar, *Wytoki konstytucyjnego prawa Białarusi*, [w:] *Wybranyja nawukowyyja pracy Białaruskaga Dżiarżajnağa Uniwersiteta*, t. III, Minsk 2001, s. 27 i n.

¹⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów 302, k. 19.

¹¹ Biblioteka Czartoryskich, Kraków, Teka Naruszewicza 103, s. 266.

¹² *Vilniaus universiteto biblioteka, Wilno [dalej: VUB], F. 7, księga ziemska upicka z lat 1611–1618 (8/15241), k. 749.*

¹³ Rosyjska Biblioteka Publiczna, S. Petersburg, Autografy Dubrowskiego 133, nr 26, k. 86 v., pkt 37.

do Warszawy jest zbyt daleko¹⁴. W 1730 r. sejmik trocki zwrócił uwagę na konieczność prowadzenia obrotu prawnego w języku polskim. Nawiązując do podkreślenia przez korekturę z 1726 r. nieważności testamentów ustnych, stwierdzał: „wyrażone w korekturze *nuncupativa testamenta*, że mając *obscurum sensum* ponieważ *nobilitas* tego zrozumieć nie może a najwięcej na testamentach fundować się zwykła, przeto po polsku one objaśniać trzeba”¹⁵. Ten sam sejmik w latach 1750 i 1752 r. przedstawiał sposób przestrzegania kolejności podczas sądzenia spraw przez Trybunał¹⁶, a w 1778 r. domagał się ułożenia ordynacji sądów podkomorskich. W 1782 r. proponował w sprawach *minoris importantiae* powołanie sądów parafialnych, formułując równocześnie sporo postulatów dotyczących usprawnienia pracy Trybunału¹⁷. Cztery lata później wskazywał na konieczność szczegółowych zmian nie tylko w procedurze Trybunału, ale i w prawie statutowym: w sądach podkomorskich „w sprawach dyferencyjnych” sędzić miał *pluralitate votorum* podkomorzy wraz z komisarzami i to bez apelacji, by uniknąć kosztów i przewlekłości postępowania. Proponował też m.in. uproszczenie procedury pozywania, by pozwы oblatować można było w każdym powiecie, rekognicję zaś woźnięską – do ksiąg właściwych dla miejsca oddania pozwu. To wszystko miało zmniejszyć koszta¹⁸. Przykłady podobne można mnożyć, a – oczywiście – liczba proponowanych poprawek kodeksu z biegiem czasu rosła. Świadomość faktu, że Statut nie jest prawem doskonałym i wymaga ulepszenia istniała nawet po upadku Sejmu Wielkiego i zarzuceniu prac nad Kodeksem Stanisława Augusta. W listopadzie 1792 r. w Grodnie Generalność Konfederacji Obojga Narodów („targowickiej”) podkreśliła walory kodeksu: „W Statucie Litt. znajduje obywatel wolność utwierdzoną, bezpieczeństwo zaręczone, sprawiedliwość przybliżoną i zupełne dla kraju uszczęśliwienie”. Stwierdziła jednak, że „z odmianą czasów i pomnożeniami na sejmach konstytucjami, dzieło tak święte” straciło część swych walorów, dlatego też powołała „osoby do przejrzenia, ułożenia i poprawienia Statutu litewskiego”. Być może, że tak wysoka ocena kodyfikacji wynikała również z tego, że poprawa odbywać się miała „pod styrem i pierwszeństwem sławy imienia i krwi nieśmiertelnego Lwa Sapiehi potomka JO Xcia JMci Aleksandra Sapiehi” kanclerza wielkiego i marszałka litewskiej konfederacji¹⁹.

¹⁴ AGAD, Archiwum Radziwiłłów [dalej: AR] II, nr 1597, s. 3.

¹⁵ Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Wilno [dalej: LVIA], SA – 5956, k. 900, 17°.

¹⁶ LVIA, SA – 5961, k. 1941; SA – 5953, k. 518 v.

¹⁷ LVIA, SA – 5918, k. 962, 11°.

¹⁸ Biblioteka Jagiellońska, Kraków, rkps 5103.

¹⁹ *Zbiór konfederacji teraźniejszej R.92 Obojga Narodów wszystkich uniwersałów i czynności*, t. II, cz. 1, b.m., b.r., s. 313–314.

Widać więc, że Statut ceniono, widziano jednak konieczność jego poprawy. Stosowne Komisje zbierały się w latach 1592, 1594–1600, 1609, 1611, 1613, 1633, 1636 zarówno podczas sejmów w Koronie, jak i poza nimi – na Litwie, jednak bez skutku²⁰. Później nie udało się powołać takiej deputacji, ponieważ jednak przemiany społeczne, gospodarcze i ustrojowe wymagały nowych regulacji – późniejsze konstytucje sejmowe uściślały i rozwijały przepisy Statutu²¹. Łatwo godzono się na poprawę poszczególnych rozwiązań kodeksu – do czego zabierano się kilkakrotnie, na ogół bez rezultatu. Nie chciano się natomiast zgodzić na likwidację Statutu i wprowadzenie jednolitego prawa dla całej Rzeczypospolitej. Zniesienie go likwidowałoby bowiem ważny element zaznaczający odrębność Litwy od Korony. Właśnie dlatego posłowie litewscy tak intensywnie zwalczali próbę wprowadzenia *Zbioru praw sądowych* – kodyfikacji przeprowadzanej pod kierunkiem Andrzeja Zamoyskiego²².

Widać też – i to wiek po unii lubelskiej – dbałość szlachty o przestrzeganie prawa Litwy przez nowo obranego monarchę: szlachta trocka żądała bowiem przed elekcją Jana Sobieskiego: „Prawa W^o X^a Litt w Statucie i w *constytutiach* wyrażone zwyczaje [...] aby utwierdzone i poprzysiężone od przyszedłego Pana były”²³. Szlachta zaś wileńska pragnęła w tym samym momencie: „w sądach zaś relacyjnych, żeby KJM [...] żeby według Statutu WXL, a nie według prawa koronnego sądził”²⁴. Troska ta wynikała z chęci zachowania odrębności prawnej Wielkiego Księstwa. Ale – jak wyżej widać – naród polityczny Wielkiego Księstwa nie był bezkrytyczny wobec swego prawa.

Gdy pojawiła się Rada Nieustająca – na żądanie sądów i urzędów Korony i Wielkiego Księstwa dokonywała interpretacji prawa. Jednak – jak wynika z badań Marcina Głuszaka – aż 85% zapytań pochodziło z Korony. To mogłoby świadczyć nie tyle – jak chce badacz – o niechęci Litwinów do samej Rady²⁵, ale – może – o jeszcze nie najgorzej funkcjonującym prawie statutowym. Kwestia wymaga więc pogłębienia.

²⁰ A. B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013, s. 226–227.

²¹ S. Ptaszycki, *Nieco o Trzecim Statucie Litewskim i normach prawnych po nim na Litwie*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. II, Lwów 1925, s. 301–306, 310–313.

²² E. Borkowska-Bagieńska, „*Zbiór praw sądowych*” Andrzeja Zamoyskiego, Poznań 1986, s. 318, tamże literatura.

²³ VUB, F. 7, księga grodzka trocka za lata 1674–1677, k. 110 v.

²⁴ AGAD, AR II, nr 1568.

²⁵ M. Głuszak, *Rezolucje Rady Nieustającej w latach 1776–1786*, Łódź 2012, s. 50, praca doktorska, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego.

A Statut, zawierający zapożyczenia również z prawa polskiego²⁶, stosowano nie tylko na ziemiach ukraińskich²⁷, ale też w Koronie²⁸. Niektóre jego przepisy stosowano bezpośrednio. Prawa kardynalne z 1768 r. przejęły statutowe przepisy o karze śmierci za umyślne męžobójstwo, niezależnie od przynależności stanowej ofiary i sprawcy²⁹. W 1773 r. toczył się w Warszawie proces porywaczy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Ponieważ jednak konstytucja z 1588 r. była niewystarczającą podstawą do oskarżenia – zastosowano m.in. III Statut litewski³⁰. Kilka lat później, niewątpliwie pamiętając ten przypadek, problem wskazywał Teodor Ostrowski: „Brakuje tylko w Prawie Koronnym przepisu kary na takowych Zbrodniów, który to niedostatek Statut Litewski, rozciągając się obszerniej i dostateczniej nad wywodem gatunków zbrodni obrażonego majestatu i zdradzieństwa ojczyzny [...] zastępuje”³¹. A nawet w XIX wieku projekt prawa prowincjonalnego dla Obwodu Białostockiego z 1811 roku, ściślej: tytuł X „O nieuszanowaniu monarchy i obrażenie majestatu, zdradzie najwyższej” oparty był na III Statucie³².

Wielkie Księstwo Litewskie w latach sześćdziesiątych XVI stulecia przejęło liczne wzory koronne: powiaty, sejmiki, sądy, system chorągwi ziemskich. Jednak instytucje te nierzadko poprawiło, stąd charakteryzowały się większą niż w Koronie racjonalnością, a niekiedy wręcz stanowiły dla niej wzór. Tę „lepszość” litewskiego prawa „politycznego”, nie-

²⁶ K. Avižonis, *Lietuvos Statutai*, [w:] *Rinktiniai ra tai*, t. II, Roma 1978, s. 75–76. Choć nie zawsze uwidocznione w tekście, zob. J. Lappo, *1588 metu Lietuvos Statutas*, t. I, Kaunas 1936, s. 138–139.

²⁷ Szerzej: P. Kułakowskyj, *Kancelarija Ruskoj (Wołyńskiej) Metryki 1569–1673 rr. Studia z historii ukraińskiego regionalizmu w Reczi Pospolytij*, Ostrog–Lwów 2002, s. 51–74, ostatnio: N. Starczenko, *Czesť, krow i retoryka. Konflikt u szlachetkomu seredowiszczu Wołyni. Druga połowyna XVI – poczatok XVII stolittia*, Kyiw 2014, s. 344–348.

²⁸ Por. Z. Kolankowski, *Zapomniany prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego „Kompendium sądów Króla Jegomości”*, Toruń 1960, s. 48.

²⁹ A. Lityński, *Problem kary śmierci w Polsce 1764–1794. Z badań nad historią polskiej myśli prawniczej*, [w:] tenże, *Między humanitaryzmem a totalitaryzmem. Studia z dziejów prawa karnego*, Tychy 2002, s. 65.

³⁰ M. Dyjakowska, *Crimen laesae maiestatis. Studium nad wpływami prawa rzymskiego w dawnej Polsce*, Lublin 2010, s. 114–15, 200; ostatnio zaś: K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 247–269.

³¹ T. Ostrowski, *Prawo cywilne narodu...*, s. 299.

³² K. Łopatecki, *Złaczynstwa zdrady ũ Wialikim Kniastwie Litoũskim XVI st.*, „Belaruski Gistaryczny Agliad” 2015, t. XXII, z. 1–2 (42–43), s. 61, por. *Projekt prawa prowincjonalnego dla Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, oprac. K. Łopatecki i M. Piłaszewicz-Łopatecka, wstęp S. Godek i K. Łopatecki, Białystok–Oświęcim 2015, s. 145, 328.

koniecznym jednak statutowego³³, zauważała opinia koronna, proponując przejście niektórych rozwiązań. Koronna konstytucja tworząca w 1590 r. ekonomie była, zdaniem Anny Filipczak-Kocur, recepcją litewskiej ustawy, której geneza sięgała roku 1587³⁴. Stanisław Konarski i Hugo Kołłątaj zalecali wprowadzenie w Koronie, na wzór litewskiej praktyki, instytucji stałego marszałka sejmikowego³⁵, ten ostatni – również sposobu sądenia litewskiego Trybunału *compositi iudicii*³⁶. Konstytucja o porządku sejmikowania w Wielkim Księstwie z 1764 r. stała się wzorem dla Korony³⁷. Podczas sejmu koronacyjnego 1764 r. „na modelusz litewski” – jak pisał Jędrzej Kitowicz – „stworzono urzędy nowe, których przedtem nie było: jednego sekretarza koronnego świeckiego i trzech pisarzy wielkich koronnych świeckich”³⁸. Wykształconą w Wielkim Księstwie drogą praktyki, w 1764 r. zaś zatwierdzoną konstytucją, zasadę odbywania sejmików elekcyjnych łącznie z deputackimi – w pierwszy poniedziałek po święcie Matki Boskiej Gromnicznej, przyjęto w 1790 r. dla całej Rzeczypospolitej, dla wyboru składu komisji porządkowych cywilno-wojskowych³⁹. Taką samą genezę miało również wyznaczenie dla całej Rzeczypospolitej ustawą o sejmikach z 24 marca 1791 r. nowego, lutowego terminu sejmików deputackich i gospodarskich⁴⁰. Niektóre konstytucje litewskie – co również wykazał M. Głuszak – Rada Nieustająca dopuszczała do stosowania w Koronie⁴¹. Sądy polubowne (kompromisarskie) nie były bynajmniej specjalnością prawa litewskiego, jak mylnie uznał Teodor Ostrowski⁴²,

³³ Wskazuje na to A. Moniuszko, *III Statut a próby kodyfikacji prawa koronnego za panowania Zygmunta III*, [w:] *Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė*, red. I. Valikonytė i L. Steponavičienė, Vilnius 2015, s. 63–74.

³⁴ A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006, s. 363.

³⁵ St. Konarski, *O skutecznym rad sposobie*, t. IV, Warszawa 1923, s. 268–269; H. Kołłątaj, *Listy Anonima i prawo polityczne narodu polskiego*, wyd. B. Leśnodorski i H. Wereszycka, t. I, Warszawa 1954, s. 346.

³⁶ H. Kołłątaj, *Listy Anonima...*, s. 260. Proponował on wszakże – dla odmiany – rozciągnięcie niektórych praw koronnych na Wielkie Księstwo, tamże, s. 205, 234.

³⁷ Zob. A. Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*, Katowice 1988, s. 60.

³⁸ J. Kitowicz, *Pamiętniki czyli historia polska*, oprac. P. Matuszewska, Warszawa 2005, s. 156. Potwierdza to sama konstytucja: VL, t. VII, Petersburg 1860, 363.

³⁹ T. Zielińska, *Sejmiki 8 lutego 1790 r. – pierwsze referendum na temat dokonania sejmu*, „Wiek Oświecenia” 1993, t. IX, s. 114.

⁴⁰ VL, t. IX, Petersburg 1860, 233.

⁴¹ M. Głuszak, *Rezolucje Rady Nieustającej...*, s. 88–89, 179–182.

⁴² „sąd kompromisarski albo polubowny dawniej w Litwie tylko znany, dopiero w Koronie po roku 1776 na rozpoznanie spraw nawet ziemskich przyjęty i pro inappellabili poczytany”, T. Ostrowski, *Prawo cywilne narodu polskiego*, t. II, Warszawa 1787, s. 95.

funkcjonowały bowiem w całej Rzeczypospolitej⁴³. Ale litewską konstytucję „Obwarowanie Sądów Polubownych alias Kompromisarskich” z roku 1726, wyjaśniająca: „gdyby Sąd kompromisarski wszystek był różny i z sobą się Kompromisarze zgodzić nie mogli [...] takowe Trybunał W. X. Lit. sprawy według alternaty rozsądzać *obligabitur*”, rozciągnięto – co również świadczy o jej jakości – pół wieku później na Koronę⁴⁴.

Również podczas sejmu 1776 r., proponując powołanie deputacji dla spisania *Zbioru Praw Sądowych*, wskazywano zalety prawa statutowego. Monarcha podnosił 11 września: „Jest moim zdaniem, że gdy wszyscy nieodstępnie żądamy ażeby nastąpiła poprawa *Processus Judiciarii*, ażeby *leges in unum redactae* były, ażeby zawilosci pochodzące, spory pomnażające pieniąctwo były ukrócone, abyśmy naostatek doszli do tego szczęścia w Koronie, którym się Litwa szczyci, że ma dekreta, których poruszenia się nie obawia, a za tym koniec pieni”⁴⁵. Oczywiście – trzeba tu zachować ostrożność: mowa królewska była pewną reklamą zamierzonej kodyfikacji, należało więc skłonić Koroniarzy do rywalizacji o dobre prawo z Litwinami. Tych ostatnich zaś należało uspokoić, że ich prawo nie jest zagrożone⁴⁶. Niemniej jednak – pochwała prawa litewskiego musiała mieć pewne racjonalne jądro. Zapewne podobnie było i w jesienią 1792 r. w Grodnie, o czym wspomniano wyżej.

Jeszcze w dobie Sejmu Wielkiego Koroniarze zauważali wyższość tego prawa. Poseł krakowski Aleksander Linowski stwierdził podczas sesji sejmowej 28 czerwca 1791 r.: „Oddając zaś statutowi litewskiemu tę sprawiedliwość, iż podług niego prędszy koniec sprawy litewskie biorą, nizeli w Koronie”. Obawiał się ponadto: ażeby „osoby koronne nawykłe do praw swoich, mniej jak litewskie doskonałych, nie uszkodziły większością swoją praw litewskich”, dlatego zaproponował do deputacji kodyfikacyjnej parytet Koroniarzy i Litwinów⁴⁷. Była to chyba taktyka mająca tych ostatnich skłonić do udziału we wspólnej deputacji. Poseł nurski Aleksander Zieliński wyraźnie wskazywał bowiem niedostatki Statutu, argumentując: „I tak na przykład czytam w statucie: kopy groszy za karę,

⁴³ O ich roli świadczą rezolucje Rady Nieustającej rozwiązujące niektóre problemy, zob. M. Głuszak, *Zbiór rezolucji interpretacyjnych Rady Nieustającej z lat 1786–1788*, Łódź 2014, indeks, s. 313, s.v. *funkcjonowanie sądów polubownych*.

⁴⁴ VL, t. VI, Petersburg 1860, 490. I stąd też wynikał błąd T. Ostrowskiego.

⁴⁵ [A. Cieciszowski] *Diariusz sejmu ordynaryjnego pod zwiazkiem Konfederacji Generalnej Obojga Narodów agitującego się*, Warszawa 1776, s. 108.

⁴⁶ Szerzej o taktyce XVIII-wiecznych kodyfikatorów: A. Zakrzewski, *Naiwnosc czy taktyka? Uzasadnianie prób kodyfikacji prawa litewskiego i koronnego XVI–XVIII wieku*, [w:] *Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didziosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė...*, s. 75–83.

⁴⁷ A. Lityński, *Nieznane materiały do projektu kodeksu Stanisława Augusta*, CPH, 1978, t. XXX, z. 2, s. 228.

co zaś teraz kopa groszy znaczy?"⁴⁸ Bardziej szczegółowo wyliczył zalety litewskiej procedury sądowej marszałek kodyfikacji litewskiej Kazimierz Nestor Sapieha: na Litwie jeden dekret kończy sprawę, w Koronie – choć powinny być dwa – wiele jednak spraw przeciąga się do kilku dekretów. „U nas za jednym razem kończy się sprawa – kontynuował – tu tysięczne kondescencyje sprowadzać potrzeba”. Jeśli chodzi o prawo małżeńskie marszałek zaznaczał: „Tam żona dla męża może uczynić z majątku swego udział. Tam dzieci rodziców czcić muszą, bo w ich rękę absolutna władza rozporządzania majątkiem komu się podoba”⁴⁹.

Oczywiście była to również pewna idealizacja rzeczywistości⁵⁰, służąca politycznej grze. Stanisław Kościałkowski wskazywał, że przeciwstawianie interesów Koroniarzy i Litwinów „zawsze sownie się opłacało w agitacji politycznej obrońcom wszelkich odrębności prowincjonalnych, jednając im niezmiernie popularność”⁵¹. A Statut był istotnym symbolem odrębności Wielkiego Księstwa – więc jego politycy w każdej epoce wykorzystywali ten argument, grając na uczuciach szlachty powiatowej. Tym niemniej szczegółowe wywody i wówczas nie mogły być zupełnie oderwane od rzeczywistości. Prezes deputacji kodyfikacyjnej litewskiej K. N. Sapieha – jak się wydaje – chciał tymi hasłami uspokoić opinię litewską. Porozumiał się z prezesem deputacji koronnej Stanisławem Małachowskim, by „cały plan obu deputacji nie tylko w podziale, ale nawet w tytułach zgadzał się”⁵². Podstawą prac obu miał być Statut litewski. Litewskie prawo prywatne było stosunkowo nowoczesne (względnie: mniej przestarzałe), wymagało więc proporcjonalnie niewielkich nowelizacji. Prawo zaś karne, w znacznie większym stopniu wymagało radykalnych zmian w duchu humanitaryzmu⁵³.

O „lepszości” tego prawa świadczy również praktyczne stosowanie Statutu już po jego formalnym uchyleniu w 1840 r. Niektóre bowiem jego rozwiązania prawne przeszły w sferę zwyczaju, zachowując się – przynajmniej – do początków lat dwudziestych XX wieku. W województwach północno-wschodnich Rzeczypospolitej stosowano wówczas m.in. – wywodzące się z III Statutu – zwyczaje spadkowe, ustanawiania dożywo-

⁴⁸ Tamże, s. 228.

⁴⁹ Tamże, s. 227.

⁵⁰ Bo przecież – przykładowo – „skrócenia procesu” domagał się sejmik brzeski 1790 r. W. Szafrąński, *Kodeks Stanisława Augusta*, Poznań 2007, s. 48.

⁵¹ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. I, Londyn 1970, s. 104.

⁵² Z. Zdrójkowski, *Nieznane litewskie projekty karne Józefa Weyssenhoffa z 1792 r. (Nowo-odnalezione materiały do dziejów kodyfikacji Stanisława Augusta)*, CPH, 1958, t. X, z. 1, s. 103.

⁵³ Tamże, s. 106.

cia⁵⁴, administracja zaś dóbr Tyszkiewiczów stosowała – tej samej proweniencji – zasady dzierżawy gruntów⁵⁵. Świadczy to więc o dostosowaniu prawa do lokalnych stosunków, ale również – o niewielkiej ich przemianie w ciągu kilkuset lat.

W epoce istnienia wspólnego państwa prawo litewskie było Koronie niezbędne. Stwierdzał to w 1828 r. – nb. bez szczególnego zachwyty – Joachim Lelewel: „ułamne i defektowe statuta koronne potrzebowały niemałych rozumowań, aby dosyć rozwinięte być mogły; a nieraz niedostatecznymi się ukazały. Umocowywało się mniemanie, że potrzebują pomocy. Przez nadużycia, Korektura pruska, Statut litewski bywał brany”⁵⁶. „Lepszość” tego ostatniego prawa wynikała więc ze skodyfikowania zarówno materii „politycznych”, jak i „sądowych”, pełniejszego ich uregulowania, w miarę nowoczesnego jak na swe czasy ujęcia prawa prywatnego i przez to – dostosowania do potrzeb nie tylko Litwy, ale i pozbawionej kodyfikacji Korony.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, Archiwum Radziwiłłów II, nr 1568, 1597.

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów 302. Biblioteka Czartoryskich, Kraków, Teka Naruszewicza 103.

Biblioteka Jagiellońska, Kraków, rkps 5103.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Wilno, SA – 5956, 5961, 5918, 5953.

Rosyjska Biblioteka Publiczna, S. Petersburg, Autografy Dubrowskiego 133, nr 26.

Vilniaus universiteto biblioteka, Wilno, F. 7:

– księga ziemska upicka z lat 1611–1618 (8/15241).

– księga grodzka trocka za lata 1674–1677.

Źródła drukowane:

[Cieciszowski A.] *Diariusz sejmu ordynaryjnego pod związkiem Konfederacji Generalnej Obojga Narodów agitującego się*, Warszawa 1776.

⁵⁴ K. Petruszewicz, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach wileńskim i nowogródzkim*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, cz. 4, Warszawa 1929, s. 16, 29–30; S. Muzykant, *Włościańskie prawo spadkowe w województwie poleskim i 5 wschodnich powiatach wojew. Białostockiego*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, cz. 4, s. 245. Oczywiście, nie było to regułą, S. Muzykant, *Włościańskie prawo...*, s. 53.

⁵⁵ *Pamiętnik I Zjazdu Prawników Polskich w Wilnie 8–10 VI 1924*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 1926–1927, t. II, zeszyt dodatkowy 1, s. 115.

⁵⁶ Cyt. za: P. Z. Pomianowski, *Początki polskiego czasopiśmiennictwa prawniczego. Seria pierwsza „Themis Polskiej”*, Warszawa 2015, s. 146.

- Głuszak M., *Zbiór rezolucji interpretacyjnych Rady Nieustającej z lat 1786–1788*, Łódź 2014.
- Kitowicz J., *Pamiętniki czyli historia polska*, oprac. P. Matuszewska, Warszawa 2005.
- Koźłataj H., *Listy Anonima i prawo polityczne narodu polskiego*, wyd. B. Leśnodorski i H. Wereszycka, t. I, Warszawa 1954.
- Konarski S., *O skutecznym rad sposobie*, t. IV, Warszawa 1923.
- Lietuvos Metrika Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2002.
- Ostrowski T., *Prawo cywilne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1784; t. II, Warszawa 1787.
- Prawo kryminalne angielskie przez Wilhelma Blakstona zebrane a przez x. T. Ostrowskiego S.P. wytłumaczone i uwagami do prawa polskiego stosownemi pomnożone*, t. I–II, Warszawa 1786.
- Projekt prawa prowincjonalnego dla Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, oprac. K. Łopatecki i M. Piłaszewicz-Łopatecka, wstęp: S. Godek i K. Łopatecki, Białystok–Oświęcim 2015.
- VL, t. VI, VII, IX, Petersburg 1860.
- Zbiór konfederacji terażniejszej R.92 Obojga Narodów wszystkich uniwersatów i czynności*, t. II, cz. 1, b.m., b.r.,

Opracowania

240

- Avizonis K., *Lietuvos Statutai*, [w:] tenże, *Rinktiniai ra tai*, t. II, Roma 1978.
- Borkowska-Bagińska E., *„Zbiór praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego*, Poznań 1986.
- Doñar T. I., *Wytoki konstytucyjnego prawa Białarusi*, [w:] *Wybranyja nawukowujaja pracy Białaruskaga Dżiarżajnağa Uniwersiteta*, t. III, Minsk 2001.
- Dyjakowska M., *Crimen laesae maiestatis. Studium nad wpływami prawa rzymskiego w dawnej Polsce*, Lublin 2010.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006.
- Głuszak M., *Rezolucje Rady Nieustającej w latach 1776–1786*, Łódź 2012 [praca doktorska, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego].
- Kolankowski Z., *Zapomniany prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego „Kompendium sądów Króla Jegomości”*, Toruń 1960.
- Kościałkowski S., *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. I, Londyn 1970.
- Kułakowskyj P., *Kancelarija Ruskoj (Wołyńskiej) Metryki 1569–1673 rr. Studia z istorii ukraińskiego regionalizmu w Reczi Pospolytij*, Ostrog–Lwów 2002.
- Lappo J., *1588 metu Lietuvos Statutas*, t. I, Kaunas 1936.
- Lityński A., *Nieznane materiały do projektu kodeksu Stanisława Augusta*, CPH, 1978, t. XXX, z. 2.
- Lityński A., *Problem kary śmierci w Polsce 1764–1794. Z badań nad historią polskiej myśli prawniczej*, [w:] tenże, *Między humanitaryzmem a totalitaryzmem. Studia z dziejów prawa karnego*, Tychy 2002.
- Lityński A., *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*, Katowice 1988.
- Łopatecki K., *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.

- Łopatecki K., *Złaczynstwa zdrady ũ Wialikim Kniastwie Litoũskim XVI st.*, „Bełaruski Gistaryczny Agliad” 2015, t. XXII, z. 1–2 (42–43).
- Moniuszko A., *III Statut a próby kodyfikacji prawa koronnego za panowania Zygmunta III*, [w:] *Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė*, red. I. Valikonytė i L. Steponavičienė, Vilnius 2015.
- Muzykant S., *Włociańskie prawo spadkowe w województwie poleskim i 5 wschodnich powiatach wojew. Białostockiego*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włocian w Polsce*, cz. 4, Warszawa 1929.
- Pamiętnik I Zjazdu Prawników Polskich w Wilnie 8–10 VI 1924*, „Rocznik Prawniczy Wileński” 1926–1927, t. II, zeszyt dodatkowy 1.
- Petrusewicz K., *Zwyczaje spadkowe włocian w województwach wileńskim i nowogródzkim*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włocian w Polsce*, cz. 4, Warszawa 1929.
- Pomianowski P. Z., *Początki polskiego czasopiśmiennictwa prawniczego. Serya pierwsza „Themis Polskiej”*, Warszawa 2015.
- Ptaszycki S., *Nieco o Trzecim Statucie Litewskim i normach prawnych po nim na Litwie*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. II, Lwów 1925.
- Starczenko N., *Czesť, krow i retoryka. Konflikt u szliachetskemu seredowiszczy Wołyni. Druga połowyna XVI – poczatok XVII stolittia*, Kyiw 2014.
- Szafranski W., *Kodeks Stanisława Augusta*, Poznań 2007.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002.
- Zakrzewski A. B., *Naiwność czy taktyka? Uzasadnianie prób kodyfikacji prawa litewskiego i koronnego XVI–XVIII wieku*, [w:] *Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė*, red. I. Valikonytė i L. Steponavičienė, Vilnius 2015.
- Zakrzewski A. B., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013.
- Zdrójkowski Z., *Nieznane litewskie projekty karne Józefa Weysenhoffa z 1792 r. (Nowoodnalezione materiały do dziejów kodyfikacji Stanisława Augusta)*, CPH, 1958, t. X, z. 1.
- Zdrójkowski Z., *Teodor Ostrowski (1750–1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1956.
- Zielińska T., *Sejmiki 8 lutego 1790 r. – pierwsze referendum na temat dokonania sejmu*, „Wiek Oświecenia” 1993, t. IX.